

І.В. Плаксіна. Експериментальна перевірка онтологічної моделі поетапного становлення суб'єктності учнів. – Стаття.

Анотація. Зміст статті розкриває підсумки емпіричного дослідження, організованого з метою підтвердження онтологічної моделі поетапного процесу розвитку суб'єктності учнів різних вікових груп як суб'єктів навчальної активності. Виявлені структури параметрів, що характеризують той чи інший етап становлення суб'єктності, мають істотні відмінності в вибірках учнів різних вікових груп, що підтверджує сформульовані припущення про відмінні особливості кожного етапу розвитку суб'єктності.

Ключові слова: онтологічна модель, суб'єкт, суб'єктність, активність, навчальна діяльність.

И.В. Плаксина Экспериментальная проверка онтологической модели поэтапного становления субъектности учащихся. – Статья.

Аннотация. Содержание статьи раскрывает итоги эмпирического исследования, организованного с целью подтверждения онтологической модели поэтапного процесса развития субъектности учащихся разных возрастов как субъектов учебной активности. Выявленные структуры параметров, характеризующих тот или иной этап становления субъектности, имеют существенные отличия в выборках учащихся разных возрастов, что подтверждает сформулированные предположения об отличительных особенностях каждого этапа развития субъектности.

Ключевые слова: онтологическая модель, субъект, субъектность, активность, учебная деятельность.

УДК 392.37

Н.А. Понікаровська,
аспірантка,

Харківська державна академія культури,
м. Харків, Україна

ДО ПИТАНЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ КАТЕГОРІЇ ЗАЛОЖНИХ. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. В статті здійснено аналіз стану вивчення зазначеної теми. Автор звертається до робіт українських і закордонних етнографів, істориків, фольклористів і філологів, зокрема до праць Д.К. Зеленина, Л.Н. Виноградової, О.О. Седакової, В.Е. Овсейчика, Н.М. Левкович, В.В. Білого тощо. Автор відмічає, що підвищений інтерес вчених, що спеціалізуються у різних сферах гуманітарного знання, призвів до різностороннього її розуміння й високого ступеню наукового осмислення.

Ключові слова: історіографія, категорія заложних, міфологія, українська і слов'янська культура.

Дослідження будь якого явища культури доцільно починати зі здійснення історіографічного аналізу наявних з цієї проблематики наукових праць, який повинен бути побудований на принципах об'єктивності, загального зв'язку і розвитку, цілісності, системності [11, с. 10]. Метою такого аналізу, по-перше, буде визначення не вивчених раніше аспектів проблеми, по-друге, він дозволить уникнути повторного звернення до питань, що вже мають своє наукове вирішення.

Дослідження проблематики заложних як окремої категорії покійників починається у ХХ столітті з публікації в 1916 році фундаментальної праці «Очерки русской мифологии. Умершие не своей смертью и русалки» [8] видатного етнографа Д.К. Зеленина (1878–1954). Щодо власної зацікавленості цією темою автор у вступі до своєї роботи зазначає: «Літо 1909 року я присвятив етнографічному та антропологічному дослідженню «бесермян» [...] Особливо мою увагу привернув так званий «куяськон», тобто особливий вид жертви, що приноситься із зневагою, страхом

та ненавистю [...] В бесермянських обрядах особливо ясно та випукло вимальовувалися як мотиви до принесення цих своєрідних жертв, так і особливо – природа тих істот, кому ці жертви приносяться. Ці істоти – звичайні люди, померлі передчасною та неприродною смертю [...] Моя стаття про цей «куяськон» досить несподівано для самого мене розрослася в дослідження [8, с. 29].

Автор декларує новий підхід до проблематики вивчення походження персонажів народної демонології: «Маю на увазі висновок про те, що у народних віруваннях померлі поділяються на два розряди, що різко відрізняються: померлі пращури, з одного боку, та померлі передчасною неприродною смертю, з іншого» [8, с. 30] й узагальнює це розділення в конкретних образах: «батьки» (пращури) і «заложні». До предків він відносить покійників померлих природною смертю. Цих покійників поважають, шанують, кілька разів на рік поминають, до родинного вогнища вони «повертаються» зрідка й лише за особливим запрошенням під час поминальних днів [8, с. 39]. До другої категорії автор відносить: «людей, що померли раніше строку своєї природної смерті, ті, що сконали часто у молодості, раптовою, нещасливою або насильницькою смертю» [8, с. 39]. Друга частини роботи Д.К. Зеленіна присвячена русалкам (заложним жінкам).

У дослідженні автор оглядово торкається майже кожного аспекту побутування народних уявлень про категорію заложних, а саме: вводить новий термін у поле наукової лексики; окреслює його межі та змістовну складову; декларує новий міфологічний концепт і пропонує новий підхід до визначення походження міфологічних істот; виявляє особливості обрядової культури, пов'язаної з цими уявленнями; описує «заняття» заложних; здійснює спробу класифікації за гендерним принципом (заложні та русалки); використовуючи метод порівняльної етнографії вивчає мордовські, турецькі, бурятські, монгольські, литовські, сербські й навіть англійські уявлення про заложних, чим безперечно не просто робить певний вклад у вивчення цієї проблеми, а закладає міцний фундамент для подальших її наукових досліджень.

Запропонований Д.К. Зеленіним міфологічний концепт стає основою декількох ґрунтовних наукових досліджень з етнографії та філології. Так окремому аспекту народної обрядової культури, зокрема звичаю особливим способом поминати заложних, присвячено статтю видатного українського етнографа, одного з ініціаторів початку краєзнавчого руху в Україні В. В. Білого «До звичаю кидати гілки на могили «заложних» мерців» [4, с. 82]. У визначенні заложних В. В. Білий наслідує погляди Д. К. Зеленіна щодо своєї / не своєї смерті як причини появи певних персонажів народної демонології: «коли є добра чи погана смерть, то, значить, є добрі й погані мерці» [5, с. 82]. У статті автор наводить цінний етнографічний матеріал: приклади народних оповідань щодо цього звичаю. Перша їхня частина – цитування фольклорних матеріалів із праці Д.К. Зеленіна, друга – повідомлення дописувачів Етнографічної комісії, що працювала в Україні протягом 1925–26 років. У цих оповіданнях і дописах наводиться більше тридцяти прикладів, у яких досить широко розкрито сутність звичаю, мотиви, що спонукають людей його дотримуватися, наслідки невиконання. Підбиваючи підсумки автор припускає, що цей обряд використовується як оберіг від «нечистої сили», що за народними уявленнями купчиться на могилі заложного, або від самих таких покійників. Етнографічний матеріал, що був опублікований В. В. Білим, поперше, значно розширює наше розуміння мотивів виконання певних ритуальних дій, по-друге, дає можливість зробити висновки щодо форм побутування обрядової культури пов'язаної з категорією заложних в Україні на початку ХХ століття.

Дослідженню походження міфологічних істот у слов'янській культурі присвячено працю російського філолога й етнографа Л.М. Виноградової. У статті «Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших» [7, с. 25] дослідниця розглядає два підходи щодо генезису цих істот: 1) демонізація померлих; 2) демонізація живих, які мають ознаки «дводушників». Для даного дослідження актуальними є наукові висновки щодо першого підходу. Автор свідомо «залишає поза душками» легенди про походження демонічних створінь від скину-

тих Богом на землю янголів, або від невідомих дітей Адама. Автор наголошує, що власне у судженні про те, що генетичне коріння персонажів «нечистої сили» сходить до душ померлих, немає нічого нового, і що за народними уявленнями головною ознакою демонів є їхнє хтонічне, а не небесне походження. Окреслюючи коло міфологічних істот, що належать до категорії заложних покійників, Л.М. Виноградова розподіляє їх на десять груп, що порівняно із доробком Д.К. Зеленіна, який розділяв заложних тільки за гендерною приналежністю, можна сприймати як вдалу спробу більш розгорнутої класифікації. У роботі «Народная демонология и мифоритуальная традиция славян» [6] дослідниця продовжує студії щодо труднощів ідентифікації демонологічних персонажів і розробки методологічних засад порівняльного аналізу. Одним із найголовніших акцентів цього дослідження є підкреслення факту залученості міфологічних персонажів до всіх сфер життя людини.

Поетику й метафору поховальної та поминальної обрядовості східних і південних слов'ян вивчає російський філолог й етнограф О.О. Седакова [15]. На матеріалі поховальної та поминальної обрядовості, фольклору, побутових повір'їв, автор розглядає традиції, що пов'язані з архаїчними уявленнями про смерть, померлих і посмертне буття. Автор продовжує розвивати думку Д.К. Зеленіна щодо диференціації померлих за протиставленням своя / не своя смерть, і значно поглиблює його тезу про те, що заложні *не відбувають свого віку*. Для з'ясування цього уявлення автор звертається до архаїчної семантики, яка реконструюється в слов'янському «вік», тлумачить його як час витрачання первинно закладеної в людину життєвої потенції, і пов'язує його з поняттям *долі*. Разом із розглядом «недожитого віку» як причини появи демонологічних істот, автор висуває цікаву думку про «зажитий вік», а також оглядово торкається проблематики посмертного ходіння.

Питанню співвідношення міфологічних і календарних «складових» персонажів слов'янської міфології присвячені наукові розвідки філолога й фольклориста Т.А. Агапкіної [1]. Дослідниця зазначає, що, окрім нечистих покійників, у міфології наявні образи демонів, які можуть з'являтися тільки в певні пори року. «Пересічення» в народній думці образів нечистих, суть заложних покійників і цих демонів, на думку автора, народжує таких персонажів як русалки, тодорці (балканський фольклор), наві. Т.А. Агапкіна також спирається на концепт Д.К. Зеленіна і трактує нечистих покійників як певний «резерв», з якого в значній мірі й формується ряд різноманітних слов'янських демонів.

Мотивам посмертного ходіння у віруваннях і ритуалі присвячено працю видатного лінгвіста С.М. Толстої [16, с. 238]. У цій проблематиці автор виділяє два головних аспекти, першим з яких є вивчення власне вірувань (причини ходіння, мети, способів, категорії осіб, які після смерті перетворюються на покійників, що ходять, їхній зовнішній вигляд, людей, що стають їхніми жертвами), другий – вивчення ритуальної практики, яка у цьому випадку представлена системою як превентивних, так й актуальних заходів. Розглядається тема «путі» й ритуали, що пов'язані із творенням «кордону» між життям і смертю. Окрема увага в дослідженні приділена питанню антимомії душі й тіла, автор розглядає ряд важливих у цьому контексті аспектів: «оживлення» душі або тіла, приписування душі померлого тілесних характеристик, «оживлення» тіла душею. Підсумовуючи, дослідниця зазначає, що у вивченні цих питань залишається багато невизначеного, а подальші дослідження повинні проводитися з опорою на три види даних: вірування, ритуали, оказіональні засоби захисту.

Про остаточне затвердження терміну «заложний» у полі наукової лексики та закріпленні за ним цілком певного значення свідчать розвідки сучасних російських, білоруських й українських учених і неодноразове його використання у дисертаційних дослідженнях із найрізноманітніших спеціальностей – етнографії, фольклористики, філології, історії, літератури.

Так, досліджуючи поховально-поминальну обрядовість комі-перм'яків, російський етнограф та історик С.В. Чугуєва [17], посилаючись на концепт Д. Зеленіна, констатує наявність роз-

ділення в народній свідомості покійників на «батьків» та «заложних», а також відмічає як помітну різницю традиційної поховальної та поминальної обрядовості для різних категорій покійників, так і вірогідні її мотиви: «Особливі способи поховання, спеціальні дні та різноманітні форми поминання другої категорії [заложних] були обумовлені уявленнями про можливу небезпеку, що йде від них, яка є наслідком їхньої невитраченої життєвої енергії» [17, с. 17].

У процесі вивчення образу зозулі як символу певних родинних взаємозв'язків і взаємовідношень до проблематики категорії заложних покійників звертається російський філолог і фольклорист А.В. Нікітіна [12]. У контексті поширених уявлень про зозулю як погану матір, що терпить покарання «за проступки проти власних дітей», особливого значення набуває віра у втілення в такому вигляді душ заложних покійників, і, насамперед, відторгнутих дитячих душ (навіть, потерчат, нехрещених) які, за свідченням автора, народною свідомістю сприймаються як виключно демонологічні істоти. Спираючись на концепт Д. Зеленіна і наукову спадщину А. Афанасьєва дослідниця доходить висновку про те, що виконання поширеного в деяких регіонах Росії звичаю «хрестити зозулю» й «ховати зозулю» за народними уявленнями повинно привести до нейтралізації подібних демонічних істот та їхньої повної реабілітації, а також реабілітації «найгіршої» матері.

Окрім досліджень, об'єктом яких є безпосередньо традиційна поховальна й поминальна обрядовість і різноманітні танатичні уявлення, термін заложні покійники починає використовуватись в якості смислообразу. Так російський філолог С.А. Орлова простежує втілення образу заложних в романі Ф.М. Достоевського «Біси» [13], який поряд з образами ряджених і мотивами провалищ (проклятих місць) на думку автора є «засобом вираження письменником осмислення антинародної сутності «бісівства».

Знайомство з останніми науковими працями білоруських вчених із цієї проблематики дає можливість зазначити, що білоруській народній думці також притаманне розділення покійників на дві категорії: пращурів (дзядоў) і «нечистих» (суть заложних) покійників. Білоруський історик й етнолог В.Е. Овсейчик (У.Я. Аўсейчык) відмічає, що через творення певних поминальних обрядів у народній свідомості закріплюється відношення до померлого як до предка: «Після справляння обряду покійний переходив у категорію «дзядоў». Надалі його поминали разом з іншими померлими роду» [2, с. 149].

Білоруські вчені також звертаються до вивчення проблематики власне «нечистих» покійників. В.Е. Овсейчик простежує еволюцію розвитку поховальної та поминальної обрядовості, що пов'язана з «нечистими» покійниками [4, с. 317] й зазначає, що у ХХ столітті вона, як і традиційна обрядовість в цілому, зазнала певної трансформації, факторами якої виступають: 1) вплив ідеології та державної політики, зокрема пропаганда нових громадянських обрядів, які розповсюджувалися через діяльність державних органів, партійних структур і громадських установ; 2) обмеження та заборона щодо проведення традиційних обрядів, які мали релігійне забарвлення [3, с. 8].

У процесі аналізу складників мовної картини світу в контексті дослідження фразеосемантичного поля «життя / смерть» до образів української міфології, і, зокрема, до образів заложних, зверталась український філолог І.Б. Іванова [9]. Автор доходить висновку, що характерним для українського світогляду є міфологічний мотив фатального зв'язку життя людини та її Долі / Недолі, а наявність в українській мові різноманітних назв на позначення категорії заложних покійників свідчить про залишки язичницьких вірувань у негативні для людини наслідки неприродної смерті.

Досліджуючи обрядові традиції «Зелених» свят в Україні вітчизняний історик й етнолог І.Р. Пахолок [14] серед іншого приділяє увагу звичаям народного поминання заложних, а саме, пов'язує з цією традицією певні звичаї Русального тижня. На думку автора поминання заложних відбувалось у Русальний четвер або в перший понеділок після троїцького тижня і мало назву

«розигри», «проводи русалок», «ласкотавичні проводи», а джерела цих звичаїв сходять до архаїчних дохристиянських вірувань і мають прямий зв'язок із культом предків.

У контексті даної роботи особливої уваги потребує звернення до дисертаційного дослідження українського історика й етнолога Н. Левкович «Народна демонологія Бойківщини» [10], третій розділ якого присвячено винятково проблематиці категорії заложних покійників. На багатому фольклорному матеріалі конкретного історико-географічного району України (Бойківщини) автор вивчає походження, основні ознаки, зовнішній вигляд, функції та народні засоби захисту від заложних.

Для визначення цієї категорії покійників Н. Левкович пропонує новий термін «безпірні небіжчики», пов'язуючи його з їхньою основною ознакою – невчасною смертю. «Безпірні» – померлі «без пори», не доживши або переживши свій вік. До цієї категорії покійників дослідниця відносить: 1) померлих «не своєю» смертю; 2) тих, які після смерті зберігають зв'язок із живими людьми; 3) тих, при похованні яких були порушені певні правила; 4) демонічних персонажів, походження яких пов'язано з душами померлих дітей – мертвонароджених, нехрещених, убитих, позашлюбних, але із зауваженням, що однозначно відносити дітей до цієї категорії покійників є не цілком вірним через те, що їх часто ховали під порогом хати як «своїх». До категорії «безпірних» автор також відносить образ бойківського упиря-двудушника «оскільки польові матеріали свідчать, що тільки після смерті такий дводушник ставав справжнім упирем» [10, с. 10]. Також автор зазначає, що регіональною особливістю Бойківщини є сприйняття смерті від грому або під час пологів як святої, тому цих покійників автор виділяє як таких, що «дещо вирізняються». Пов'язаними з категорією «безпірних» автор вважає також атмосферних духів (вітру, граду) та духів локусів («прив'язаних» до місця смерті).

До основних функцій, що виконують «безпірні» (заложні) покійники Н. Левкович відносить: спричинення хвороб, накликання посухи, неврожаю, епідемії, переслідування вагітних, підміна дітей грудного віку, зваблення чоловіків тощо. Із «безпірними» покійниками пов'язано декілька правил похоронного обряду, які повинні були уберегти померлого від долі мерця, що ходить: 1) закидування тіла гілками; 2) їх поховання на місці загибелі, при дорозі, під деревом, на роздоріжжі, на межі села; 3) знищення тіла, розривання могили та обсівання її самосійним макком, відсікання та спалення голови, вбивання в тіло осикового чи тернового кола. До поминальних обрядів автор відносить поминання повішеників на Святий вечір, коли з вішаків знімають весь одяг.

Отже, оскільки народні уявлення про категорію заложних мають певний вплив на різноманітні сфери життя людини – народні вірування, міфологію, побут, фольклор, обрядову діяльність, світогляд тощо, певними її аспектами цікавились історики, етнографи, філологи, фольклористи, що призвело до високого ступеню її розуміння й наукового осмислення. Подальші дослідження даного напрямку можуть бути пов'язані із визначенням місця даних уявлень в системах етнічних культур та з проведенням кроскультурних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агапкина Т.А. О тодорцах, русалках и прочих навях (мертвецы-демоны и «нечистые» покойники в весеннем календаре славянских народов) / Т.А. Агапкина // *Studia mythologica slavica*. – 1999. – V II. – С. 145–160.
2. Аўсейчык У.Я. Абрад «Прыкладзіні» ў беларусаў Падзвіння / У.Я. Аўсейчык // *Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў*. – Наваполацк: ПДУ. – 2014. – С. 144–156.
3. Аўсейчык У.Я. Эвалюцыя пахавальна-памінальнай абраднасці беларусаў Падзвіння ў XX – пачатку XXI стагоддзя: аўтарэф. десерт. на атрым. вучонай ступені канд. гістар. навук : спец. 07.00.07 – «Этнаграфія, этналогія і антрапалогія» / Аўсейчык У.Я. – Мінск, 2013. – 21 с.

4. Аўсейчык У.Я. Эвалюцыя пахавання «нячыстых» нябожчыкаў у XX – пачатку XXI стагоддзя (па матэрыялах беларусаў Падзвіння) / У.Я. Аўсейчык // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. – Мінск. – 2011. – Вып. 11. – С. 317–323.
5. Білий В.В. До звичаю кидати гілки на могили «заложних» мерців / В.В. Білий // Етнографічний вісник. – Львів: З друкарні Української академії наук. – 1926. – Книга III. – С. 82–94.
6. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Л.Н. Виноградова. – М.: «ИНДРИК», 2000. – 432 с.
7. Виноградова Л.Н. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших / Л.Н. Виноградова // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – М.: «ИНДРИК». – 2000. – Том IX. – С. 25–52.
8. Зеленин Д.К. Очерки русской мифологии. Умершие не своей смертью и русалки / Д.К. Зеленин. – М.: ИНДРИК, 1995. – 432 с.
9. Иванова І.Б. Фразеосемантичне поле «життя/смерть»: національні стереотипи та їх кореляція: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 – «Українська мова» / І.Б. Иванова. – Київ, 2008. – 20 с.
10. Левкович Н.М. Народна демонологія Бойківщини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.05 – «Етнологія» / Н.М. Левкович. – Львів, 2010. – 19 с.
11. Любичанковский С.В. Методологические регулятивы историографического анализа / С.В. Любичанковский // Вестник ОГУ. – 2004. – №4. – С. 10–14.
12. Никитина А.В. Образ-символ в традиционной народной культуре: русско-славянские взаимосвязи на материале фольклора о кукушке: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. філолог. наук : спец. 10.01.09 – «Фольклористика» / А.В. Никитина. – СПб., 1999. – 17 с.
13. Орлова С.А. Мифо-фольклорный контекст романа Ф.М. Достоевского «Бесы»: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. філолог. наук : спец. 10.01.09 – «Фольклористика» / С.А. Орлова. – Курган, 2010. – 23 с.
14. Пахолок І.Р. Зелені свята в українців: традиційні звичаї та обряди: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.05 – «Етнологія» / І.Р. Пахолок. – Львів, 2012. – 16 с.
15. Седакова О.А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян / О.А. Седакова. – М.: ИНДРИК, 2004. – 339 с.
16. Толстая С.М. Мотив посмертного хождения в верованиях и ритуале / С.М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста. – М.: ИНДРИК. – 2006. – Том X. – С. 236–268.
17. Чугуева С.В. Традиционный похоронно-поминальный обряд коми-пермяков (конец XIX–XX вв.): дис. ... канд. ист. наук : 07.00.07 / Чугуева Светлана Валентиновна. – М., 2011. – 200 с.

Н.А. Пони́каровская. К вопросам исследования проблематики категории заложных. Историкографический аспект. – Статья.

Аннотация. В статье осуществлен анализ степени изученности указанной темы. Автор обращается к работам украинских и зарубежных этнографов, историков, фольклористов и филологов, в частности к работам Д.К. Зеленина, Л.Н. Виноградовой, О.А. Седаковой, В.Е. Овсейчика, Н.М. Левкович, В.В. Белого и других. Автор отмечает, что повышенный интерес ученых, специализирующихся в разных сферах гуманитарного знания, привел к разностороннему ее пониманию и высокому уровню научного осмысления.

Ключевые слова: историография, категория заложных, мифология, украинская и славянская культура.

Nataliia A. Ponikarovska. On the Issues of the Research of the Zalozhny Category Problems. Historiographic Aspect. – Article.

Summary. In the article the analysis of the stage of studying the given topic has been made. The author turns to the works of Ukrainian and foreign ethnographers, historians, folklorists and philologists, in particular, the works by D.K. Zelenin, L.N. Vynogradova, O.O. Sedakova, V.E. Ovseichyk, N.M. Levkovych, V.V. Bilyi, etc. The author stresses out that the excessive interest of the scientists, specialized in various areas of humanitarian knowledge, has resulted in many-sided understanding and the high degree of scientific comprehension of these problems.

Key words: historiography, the zalozhny category, mythology, Ukrainian and Slavic culture.